

BELLE TEN

Cilt: VI Temmuz - İnci Teşrin 1942 Sayı: 23-24

ABBAS OĞULLARI İMPARATORLUĞUNUN KURULUŞ VE YÜKSELİŞİNDE TÜRKLERİN ROLÜ

Prof. M. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY
Sivas Meb'usu ve T. T. Kurumu Başkanı

Ötedenberi Avrupalı tarihçiler, Abbas Oğulları İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükselişini iranlılarla arablara maletmek yolunu tutmuşlardır. Halbuki ana kaynaklar, bu olaylarda rolü olanlardan İranlı veya Arap sanılanların pek çoğunun Türk olduklarını göstermektedir. Hiçbir incelenmeğe dayanamıyan, fakat, uzun zamanlardanberi öyle yazılıp öyle duyulduğu için, herkesçe bir hakikat sanılan bu yanlışlık, şu iki sebepten ileri gelmiştir :

1. — İslâm dinine giren türklerin, eski ulusal adlarını gâvurluk nişanesi sayarak İslâm dinine mahsus sandıkları Arap adları almış, müslümanlığa girmekle eski dinleriyle beraber milliyetlerini de unutmüş olmaları. ¹

¹ Arap adlarını, müslümanlık alâmeti saymak yolundaki telâkki zamanımıza kadar sürmüştür. Bugün bile bir İngiliz veya bir Alman İslâm dinini kabul edecek olursa, aynı zamanda bir Arap adı da almaktadır. Halbuki Hıristiyan veya Musevî arapların, müslümanların taşıdıkları Arap adlarını taşıdıklarını biliyoruz. Bu, müslümanlığa mahsus sanılan adların hakikatte araplara ait isimler olduğunu göstermektedir. İranlılar da, müslüman olduktan sonra Arap adları almışlarsa da bunlar, türkler gibi fanî filislâm olmamış, milliyetlerini unutmamışlardır. Bu sebepten İslâm dinine girmiş olmalarına rağmen iranlılar, İranlı

2. — Orta zamanlarda Türk adının *Seyhun* ötesindeki bozkırlarda yaşayan göçebelere verilmesi, *Horasan*, *Tuharistan*, *Sugd* ve *Fergana* gibi bölgelerde kent (şehir) hayatı yaşayan medenî türklerin ise, oturdukları şehirlere nisbetle *Horasanlı*, *Tuharistanlı*, *Sugdlu*... diye anılması.²

Horasan, *Tuharistan* ve *Ceyhun - Seyhun* arasındaki bölgeler halkının Türk oldukları, Çin'in *Tang* sülâlesi devri tarihlerinde ve Bizans müverrihlerinin eserlerinde açıkça gösterilmiş olduğu gibi³, bu bölgeler halkından *Nerşehînin* farsça yazılmış *Tarih-i-Buhârâ* adlı eseri başta olmak üzere *Dineverî*, *ibni-Cerir*, ve emsali müellifler tarafından arapça yazılmış en eski kaynaklarda da bu hakikat vuzuhla seçilmektedir.

Arap edebiyatının en büyük simalarından olan *Cahız* (*Ebu Osman Amr ibni Mahbub*) ise, Abbas halifelerinden *Mu'tasım*'ın musahiblerinden *Feth ibni Hakan* adına yazdığı eserinde³ bu konuyu şüphe götürmeyecek bir şekilde aydınlatmaktadır.

Cahız bu eserinde halife *Mu'tasım* ordularını teşkil eden Horasanlıların [Arap müellifleri o zamanlar bugünkü *Horasan*la beraber *Tuharistan* ve *Ceyhun* boyu bölgelerine genel bir ad olarak *Horasan* diyorlardı.] Türk olduklarını, bunların diliyle, *Seyhun* ötesinde, bozkırlarda yaşayan türklerin dilleri arasındaki yakınlığın, Mekkeli veya Medineli araplarla aynı kabileden bedvî arapların dillerindeki yakınlıktan daha ziyade olduğunu, yani başkılığın aynı kavmin sahil (şehir) de oturanlarıyla dağ (köy) de oturanlarının veya göçebe olanlarının lehçe ve söyleyiş farkından ibaret bulunduğunu açıkça söylemektedir.⁴

olmakta devam etmiş, milliyetlerini dine, dillerini arapçaya feda etmemiş, arapçanın yanında kendi dillerini de kültür dili yapmakta devam etmek suretiyle milliyetlerini korumuş ve kurtarmışlardır.

² Orta Zamanlarda Arap lâfzı tıpkı Türk lâfzı gibi bedvî araplara hasrediliyor, *Mekke*, *Medine* ve *Taif* gibi şehirlerde oturan araplar, milliyet ifade eden Arap lâfziyle değil, *Mekkeli*, *Medineli* ve *Taifli* gibi oturdukları şehire nisbetle anılıyorlardı. Kur'anda *Â'râb* (أعراب = araplar) lâfziyle münhasıran bedvîlerin kastedilmiş olduğunda bütün müfessirler ve din âlimleri ittifak etmişlerdir.

³ *Peliot*, *Istanislas Julien*, *Ed. Chavanne* gibi sinologların, Çin kaynaklarını nakleden eserlerine ve Bizans müverrihi Memandre müracaat.

⁴ *Cahız*'ın kitabından umumîleşmiş bir kanaati kökünden yıkan ve bütün bir tarihi aydınlatan parçayı aynen dercetmeyi gerekli görüyoruz :

Cahız, Abbasi İmparatorluğu'nu kuran ve yükselmeye çalışanlarla muâsır olduğundan, çoğunu görüp bildiği bu adamları⁵ tabii yakından tanıyordu. Bu itibarla müşahedeye dayanan ifadesinin hakikate uygun olduğunda şüphe yoktur.

İslâm tarihlerinde *Horasan* adı altında anılan bölgeler halkının Türk oldukları tesbit edildikten sonra bu yüce ırka mensup seçkin insanların Abbasi İmparatorluğu'nu, kurup yükseltmekteki rollerini araştırabiliriz :

Abbas Oğulları'nı iktidar mevkiine getiren ihtilâl niçin *Horasanda* ve Türk ellerinde kök salabildi, kolayca büyüdü, yayıldı ve nihayet patlak verdi? Bu sorguların cevabını, Ümeyye Oğulları'nın genel siyasetlerinde bulabiliriz :

Arabistanda İslâm diniyle beraber bir de hükûmet kuran peygamberin baş düşmanı *Ebu Süfyanın* oğlu *Muaviye*, binbir türlü entirikalarla, bu hükûmeti, onun damadiyle torununun elinden aldıktan sonra, arapları para ile kazanmak hususundaki meharetli siyaseti sayesinde duruma hâkim olmuştu.

Fakat, *Muaviye* ve haleflerinin peygamber ailesine karşı gütükleri kanlı siyaset, İslâm dinine karşı gösterdikleri saygısızlık, dindar müslümanları kendilerinden uzaklaştırmıştı. Ümeyye oğullarına hasım olan zümrelerin başında Iraklılarla Hicazlılar geliyordu :

Iraklılar, *Ali - Muaviye* kavgasında, evvelkinin tarafını tutmuş, Suriyelilerle boğuşmuşlardı. Çarpışmalar, bu bölgede *Şia* denilen peygamber ailesi taraftarı bir parti doğmasını hazırlamıştı. Bu partiye bağlananlar, Ümeyye oğullarının can düşmanı olmuşlardı.

Hicaza gelince, buranın başlıca iki büyük merkezi olan *Mekke* ile *Medine*, ilk dört halife (*Hülefây-i Râşidin*) devrinde çok önemli ve kutsal tanılıyorlardı.

« ان اختلاف التركي والحراساني ليس كاختلاف بين المعجمي والعربي ولا كاختلاف بين الرومي والصقلبي والزيجي والحبيشي فضلا عما هو اشد جوهراً و اشد خلافاً بل كاختلاف ما بين المكي والمدني والبيدوي والحضري والسبلي والحبيطي وكما لاختلاف ما بين الطائي الجبلي والطائي السبلي ... » جاحظ، مجموعة رسائل، 6-7، م. 6-7

⁵ *Cahız*, *Eba Müslim* ihtilâlinde 30 sene sonra doğmuş, ve Abbas oğullarından 12 halife devri görmüştür. (780-869)

Ümeyye oğulları hükümet merkezini Şama götürünce, bunlar eski önemli durumlarını ve menfaatlerini elden kaçırmışlardı. *İbni Zübeyr*den itibaren *Hicazda* baş gösteren isyanlar yüzünden bu iki kutsal şehir; Ümeyye oğulları tarafından yakılıp yıkılmış, peygamberin arkadaşlarından veya onların oğullarından birçok büyük tanılan insanlar, asılıp kesilmişlerdi. Bütün bu hareketler, *Hicazlıları* Ümeyye oğullarına candan dütman etmişti. Bu ruhfâletten istifade eden ve çoğunlukla *Hicazda* oturan Hâşim Oğulları (peygamberin yakın akrabası) Emevî husumetini yaymak için, bu bölgeyi çok uygun bir çevre buluyorlardı. Fakat, para ve menfaat düşkünü araplar bir birlik kuracak kâbiliyetten mahrum olduklarından sonuç verecek sürekli bir harekette bulunamıyorlardı.

Biri peygamberin damadı ve amcasının oğlu *Aliden*, diğeri peygamberin amcası *Abbasdan* inen Hâşim oğulları, kolları, Emevilere karşı evvelce ayrı ayrı çalışırken, *Alinin*, *Muhammed Hanafiyeden* olan torunu *Ebu Haşimin* son günlerinde birleşmek gerekliliğini duymuşlardı: Emevîler tarafından zehirlenen *Ebu Haşim*, ölmeden evvel, taraftarlarına *Abbas oğullarından Muhammed bin Aliyi* baş tanımlarını vasiyet etmişti. Bu suretle kuvvetlenen ve umudu artan *Muhammed bin Ali*, 720 tarihlerine doğru Emevîler aleyhinde propaganda yapmak üzere, her tarafa dâtiler (propagandacılar) göndermişti. Bunlar, gittikleri yerlerde Ümeyye oğullarının fenalıklarını yayıyor, halkı peygamber sülâlesi etrafında toplanmağa çağırıyorlardı.

Propagandacılar en ziyade *Horasan*, *Taharistan* ve *Sugd* gibi Türk ellerinde muvaffak oluyorlardı. Çünkü Ümeyye Oğulları idaresinden bizar olanların başında bu bölgeler halkı geliyordu. Bunun sebebi, Emevîlerin, Arap olmıyan kavimlere karşı takip ettikleri insafsızca kanlı siyasetti:

Emevîler, geniş imparatorluğun Arap olmıyan bölgelerinde hâkimiyetlerini yürütmek maksadiyle ezmek ve tepelemek siyasetinin korkunç şekillerini tatbik ediyor, bunu yapabilmek için de araplara dayanıyor, arapçılık siyaseti güdüyorlardı.

Emevîler, arapçılığı pek ileri götürmüş olduklarından, çöl bedevîleri bile, Arap olmayan müslümanları kendilerinden aşağı görüyor, onlarla karışık kaynaşmağa tenezzül etmiyorlardı. Araplar,

kendi soylarından olmayan müslümanlara verdikleri *Mevalî* adıyla⁶ kendilerinin efendi, Arap olmayan müslümanların da köle olduklarını anlatmak istiyorlardı. Her Arap, Arap olmayan bir müslümanla bir hizada yan yana yürüme, hattâ bir safta namaz kılmayı tenezzül sayıyor, böyle bir şey yaparsa, bunu ancak Allaha karşı alçak gönüllülük göstermiş olmak için yapıyordu.

Araplar bir yerde yemeğe oturlarsa, *Mevalî* ayakta durur, onlarla beraber yemeğe oturamazlardı. *Mevalî*'nin araplar gibi, asllik anlatan künye kullanmaları yasaktı⁷.

Emeviler devrinde bu telâkki çok genişlemiş ve yayılmış olduğundan, bir çöl bedevisi bile kendisini yaratılışca, fâziletce arap olmıyan müslümanların en büyüklerinin üstünde görüyor, arapların hüküm sürmek, Arap olmıyan müslümanların da kendilerine kulluk etmek için yaratılmış oldukları kanaatini besliyordu.

Bundan başka *Ümeyye oğulları*, aldıkları ülkeler halkının canlarını, mallarını kendileri için helâl sayıyorlardı⁸ bu yüzden gerek halifeler ve gerek valiler, Arap olmıyan müslümanlara araplardan çok farklı ve ağır muamele ediyor, onlardan da müslüman olmayanlar gibi *Cizye* ve *Haraç* alıyorlar, bunları toplamak için ezmek ve tepelemek yolunu güdüyorlardı⁹.

Arazi sahiplerinden ölçüm (mesaha) üzerinden alınan *Haraç* vergisi, toprak ekilsin, ekilmesin behemehal toplanıyordu, veremiyenlere bin bir türlü işkenceler yapıyordu¹⁰.

Emevîlerin bu siyaseti araplar ve Arap olmıyan müslümanlar üzerinde ayrı ayrı tesirler yaptı. Siyasal ve kültürel seviyeleri milletcilik esasını kavrayacak kadar yükselmiş olmıyan araplarda, Peygamberin yıkmak istediği eski kabilecilik gayreti alabildiğine

⁶ *Mevalî* Arapça azad edilmiş köle, *Mevalî* de bunun cemi olup azad edilmiş köleler demektir. Arap olmayan müslümanlara bu isim virilmekle onların arapların azad edilmiş köleleri olduğu anlatılmak istenilmiştir.

⁷ İsmi önüne *Ebu* getirilerek yapılan lâkaplara künye denilir. *Ebülkasım*, *Ebülhüsan* gibi.

⁸ Emevî halifeleri Türkistan'ın münbit *İnci* nehri boylarını (*Sugd* arazisini) kendilerinin malikânesi, buraların asıl sahibi olan türklere de marabacı tanıyorlardı.

⁹ *Cizye*, müslüman olmıyanlardan adam başına alınan vergi, *Haraç* da, arazi üzerine tarhedilen vergi idi.

¹⁰ s. 277 ابن خلكان ، وفيات الاعيان.

gelişti. Eski Kahtan ve Adnan oğulları kavgaları, Yemani'ler Mudar'lar çarpışmaları gibi Arap birliğini sarsan çekişmeler, baş gösterdi. Gittikçe şiddetlenen bu çarpışmalar, Emevî saltanatının temelini oynatmağa başladı.

Emevîlerin arapçılık siyasetinin, Arap olmıyan müslümanlar üzerindeki tesiri ise, onları Emevîlere karşı candan düşman yapmak olmuştu. Bunların ön safında *Horasan* ve ötesindeki Türk elleri halkı bulunuyordu.

Asırlardan beri, öz yurdlarında müstakil yaşamış olan türkler, araplardan aşağı tutulmağa, müslümanlığı kabul ettikleri halde *Mevâli* sayılmağa ve köle muameleleri görmeğe bir türlü tahammül edemiyorlardı.

Soyguncu Emevî idaresinin en ağır yükü, bu bölgelerdeki geniş toprak sahipleriyle büyük tüccarlar üzerine yükleniyordu. Haraç ve Cizye'nin ağır yükleri altında ezilen ve halk üzerinde nüfuzları olan bu iki zümre, devamlı surette Emevî düşmanlığı yayıyor, halkı bu idareden soğutmağa çalışıyorlardı.

Bütün bu hoşnutsuzlukları, *Ubeydullah bin Ziyad*'ın *Horasan* valiliği esnasında *Buhârâ* ve civarı halkından bir çoğunun esir edilerek *Basra*'ya sürülmesi¹¹ daha sonra da *Irakta Vasit* şehrini kuran *Haccac*'ın yine *Ceyhun* ötesindeki bölgeler¹² halkından bir çok aileleri zorla yurtlarından kaldırarak bu yeni şehire yerleşmeğe icbar etmesi gibi icraat da Emevîlere karşı beslenen bu düşmanlığı büsbütün arttırmıştı¹³.

Arapların, Arap olmayan müslümanlara karşı takındıkları tavır, güddükleri aşırı arapçılık, türkler ve iranlılar arasında *Şuubiyye* denilen bir partinin baş göstermesine yolaçmıştı. Arap düşmanlığı yapan ve Arap olmıyan müslümanlarla arapların müsavf oldukla-

¹¹ بلا ذرى ، فتوح البلدان .

¹² İslâm tarih ve coğrafyacıları *Ceyhun* nehrinin ötesinde ve *Ceyhunla Seyhun* arasındaki bölgeye *Maveraünnehir* adını verirler.

¹³ *Buhâralı*larla *Ceyhun* ötesi türklerinin, yeni kurulan *Basra* ve *Vasit* şehirlerine getirilerek buralarda yerleştirilmesi, Abbasiler devrinde başlayan kültür hareketi itibariyle, çok önemli neticeler vermiştir. « İslâm medeniyetinde türklerin mevki » adlı bir makalemizde (Bak : Birinci Türk Tarih kongresi zabıtları) izah ettiğimiz veçhile, ilk defa *Basrada* başlayan fikir hareketini o zamanlar çok yüksek bir kültüre sahip olan, bu türkler yaratmışlardır.

rını iddia eden bu parti daha Emevîler devrinde gizlice çalışmağa başlamıştı. En ziyade *Horasan* ve *Ceyhun* ötesi bölgelerinde kuvvetlenen ve yayılan bu parti mensupları kendi kendilerine *Ehl-üt-tesviye* yani müsavatsızlar adını veriyorlardı¹⁴.

İzah ettiğimiz sebeplerden dolayı, Emevî düşmanlığının yayılmasına pek müsait olan bu bölgelere gönderilmiş olduğunu yukarıda söylediğimiz Abbasi propagandacıları hayret verici muvaffakiyetler kazanmışlardır.

İmparatorluğun doğu bölgelerinde bu çalışmalar devam ederken, Emevî Halifesi *Hişam*'ın son zamanlarında; *Suriyede Hamime* köyünde oturan Abbas oğullarından *Muhammed bin Ali* ölmüş, oğlu *İbrahim*'i kendisine halef bırakmıştı (742).

Enerjik bir adam olan *İbrahim*, hazırlanan ihtilâlin bir an evvel patlak vermesi için, ırkan Türk olması kuvvetli bir ihtimal dahilinde bulunan *Horasanlı Ebâ Müslim* adında Emevî düşmanı bir genci elde etti¹⁵. Büyük işler görmeğe namzed olan bu genci

¹⁴ Emevîler zamanında ve Abbasîlerin ilk devirlerinde gizli bir surette çalışan Şüubi'ler, Abbas oğullarından *Me'mun* devrinden yani türklere İranlıların *Bağdadda* hâkim olmağa başladıkları zamandan itibaren açıktan açığa fikirlerini ortaya atmış, bu yolda eserler yazmışlardır. Bu hususa bir fikir verebilmek için, Şüubiyye mensuplarından birine ait hicviyeden bir kaç beytin tercümesini yazıyoruz: «Araplar, ne ile öğünebilirler? Arap kavminin birbirini yemek, birbirini soymak ile vakit geçiren azgın kurtlardan, vahşî canavarlardan ne farkı vardır? Arabın erkeği, zincire vurulmuş şakiden, kadını da deveye yüklenmiş esirden başka bir şey değildir...»

İslâm tarihinde çok ilgi uyandıran Şüubiyye partisi meselesini ayrı bir makalede aydınlatmaya çalışacağız.

¹⁵ İranlı müellifler, *Eba Müslim*'in soyunu eski *Sasânî* kısıralarına bağlamak için hayli didinmişlerdir. Fakat, sarfedilen bütün gayretlerin, yurdumalık mahiyetini değiştirmedeği görülmektedir. Bu zamanlarda *Horasan* halkının çoğunluk itibarıyla Türk olması, *Eba Müslim*'in faaliyetini farslarla meskûn yerlerde değil, türklere arasında yapması ve nihayet şeklû şemâilî, seciyesi hakkında verilen malûmatın tamamıyla Türk tipine uygun olması, onun türklüğü ihtimalini daha kuvvetli göstermektedir. *Eba Müslim*, Fars ırkından olsaydı, vaktile *Partlâra* (Eşkâniler= Arsaşid'ler) karşı isyan bayrağını açarak bunları yıkan ve *Sasânî İmparatorluğunu* kuran *Papak* oğlu *Erdeşir* gibi faaliyetini *İran*'ın *İsfahan*, *Şiraz*, ve *İstahr* gibi farslarla meskûn bölgelerinde yani ırkdaşları arasında yapardı. Nasıl ki İslâmî devirde *Buveyhî oğulları* da böyle yapmışlardır. Halbuki, *Eba Müslim*, farsların oturdukları yerlere değil, türklere meskûn doğu bölgelerine gitmiş, ordusunu da farslardan değil türklere teşkil etmiştir. Müverrih

doğu bölgelerinde kaynaşan ihtilâl hareketinin idaresine gönderdi. Bu esnada halife *Hişam* ölmüş, yerine sefih *İkinci Velid* geçmişti (743).

Emsalsiz bir ihtilâlcı olan *Eba Müslim*, Emevîler aleyhindeki her şeyden istifade etmek yollarını biliyordu. *Horasana* gider gitmez, kendisine yardım edecek kuvvetli kolları, *Horasanın* doğu bölgelerinde *Tuharistan* ve *Ceyhun* boyları türkleri arasında bulabileceğini anlamıştı. Hemen buralara gizlice propagandacılar (Nakibler) gönderdi.

Müverrih *Dineverî* den öğrendiğimize göre her tarafa yayılan bu propagandacılar en ziyade *Herat*, *Buşanc*, *Belh*, *Çeganyan*, *Tus*, *Nişabur*, *Merv*, *Nesa*, *Keş*, *Nesef*, *Amul*. *Buhârâ* gibi bölgelerde muvaffak olmuşlardı. Başta *Belh*'in eski din reisleri soyundan *Bermek* (Parmak) oğlu *Halid* ile *Buşanc* beyi olmak üzere bir çok tekinler ve beyler *Eba Müslim* tarafına geçmişlerdi. [*Dineverî*, اخبار الطوال s. 359].

Eba Müslim, bu suretle çalışmağa devam ederken, sefaheti ve maskaralıklarıyla Emevîlerin bile sabır ve tehammülünü tüketen *İkinci Velid*in, hanedandan *Üçüncü Yezid*in ön ayak olduğu bir ihtilal neticesinde öldürülmesi (744), Ümeyye oğullarının tek dayandığı Suriyelileri birbirine düşürmüş, merkezin kuvvetini sarsmış, daha sonra da Emevî Prensleri arasında bir boğuşma devresi açmıştı. Bu boğuşma *Horasandaki* araplara da sirayet etti. Buradaki araplar arasında da *Yemani*'ler *Mudari*'ler kavgası baş gösterdi. Emevîlerin son ve en kıymetli valisi olan *Nasr İbni Seyyar*ın bütün gayretlerine rağmen bu niza bastırılmadı.

Beklenen zamanın geldiğini gören *Eba Müslim* 744 tarihinde ihtilâlin başladığına işaret olmak üzere; evvelce *İmam İbrahim* tarafından gönderilmiş olan *Zıl* ve *Şehâb* adındaki bayrak-

Ebu Bekir Abdullah bin Aybek-el-Devadârî tarafından *Mısır* sultanı *Melik Nasır Muhammed bin Klavun* adına yazılan *Dürrer-üt-tican* adlı eserde, *Eba Müslim-i-Horasani*nin kütüphanesinden çıkmış ve aslı türkçe iken *Sasani*ler zamanında Farsçaya, *Abbasi*ler devrinde de *Cebraîl bin Bahtîşu* tarafından Arapçaya tercüme edilmiş olan *Oğuznâmeden* bahsedilirken: «Bu kitap *Eba Müslim*in hazinesinden alınmıştı. Zaten *Eba Müslim*, *Buhtu Han* neslinden geldiğini *Oğuznâmenin* kendisine atalarından intikal ettiğini iddia ediyordu.» Yolunda bir kayıtlunması da *Eba Müslim*'in türklüğü ihtimalini teyid etmektedir.

ları, ilk nakiblerden *Süleyman bin Kesirin Merv* civarında *Sefideç* köyündeki evinin önüne dikti...

Propagandacılar tarafından Ümeyye Oğulları saltanatını yıkararak Peygamber ailesinden birinin idaresi altında bütün müslümanları müsavî tanıyacak bir devlet kurmak için hazırlanmış olan *Sugd Tuharistan* ve *Hârezm* türkleri *Eba Müslimin* davetini şevk ve heyecanla karşıladılar. Bunlardan büyük toprak sahipleri *Haracın* tehammül edilemeyecek kadar artmasından, büyük tüccarlar, *Cizye*'nin çokluğundan, diğer bütün halk ise arapların kendilerini Mevalî (köle) saymalarından kızgın oldukları cihetle, *Eba Müslimin* bu davetini bir kutuluş sesi gibi karşılamışlardı. Daha ilk günde altmış köy halkı ihtilâl bayrağı altında toplandı¹⁶.

Emevîlerin *Horasan* valisi *Nasr ibni Seyyar* bu aralık *Horasandaki* Arap ordusunda baş gösteren kabile kavgalarını (Yemenilik, Mudarîlik mücadelesi) bastırmakla uğraşıyordu.

Yemenli arapların başında meşhur *Ali bin Kirmanî* bulunuyordu. Kırk iki gün kadar *Sefideç* köyünde kalarak dört çevreden gelen kuvvetleri toplayan *Eba Müslim*, en kuvvetli düşmanı yenmek için *Kirmanî* ile anlaştı. Onun karargâhına yakın olan *Mahuvan* köyüne gitti. Burayı merkez yaptı. Kuvvetlerine nizam verdi. Ordusunun etrafına hendekler açtırdı. *Kirmanî* ile görüştü. Birlikte yürümek üzere bir plân yaptı¹⁷.

İradesindeki kuvvet kadar propagandacılıkta da mahâretli olan *Eba Müslim*, türklerin müslüman olanlarla olmıyanlarını barıştırdı. Sonra bunları İranlı Şitlerle birleştirdi. Bu suretle önce vali *Nasr ibni Seyyarın* sonra da *Kirmanî*'nin kuvvetlerini ezecek bir ordu kurdu.

Kirmanî ile birlikte, *Horasan*'ın merkezi olan *Merv* üzerine yürüdüler. Emevîlerin en değerli valilerinden olan *Nasr ibni Seyyar* idaresindeki kuvvetleri bozdular. İhtiyar vali, hükümet merkezini *Eba Müslime* bırakarak batıya doğru kaçmak zorunda kaldı. Evvelce Arap istilâsına karşı Çinlilerden yardım istemiş olan *Tuharistan* ve *Maveraünnehir* deki bir kısım küçük prensler, *Eba Müslimin* bu muvaffakiyetini görünce, Çinlilerden yüz çevirdiler. O zamana

¹⁶ İbn-el-Esir. Tarih-el-Kâmil C. 5.

¹⁷ دیوری، اخبار الطوال، ابوالفدا، المختصر فی التاريخ، ابن جریر، تاریخ الامم والملوک.

kadar Arap istilâsına uğramamış olan *Karluk* türkleri, Çin imparatorunu metbu tanıyan *Taşkent* prensi çinlilerden ayrılarak, *Eba Müslim* ile birleştiler.

Nasr ibni Seyyar, evvelce *Eba Müslimin* Abbas oğullarından *İbrahim* adına ihtilâl hazırladığını, o esnada Emevî hükümdarı olan *Mervana* bildirmişti¹⁸. Bu haberi *Harran*'da alan *Mervan*, *Hami-me*'ye bir memur göndererek *İbrahim*'i tevkif ettirmişti. Âkibetini tahmin eden *İbrahim*, taraftarlarına küçük kardeşi *Ebül-Abbas*'ı imam tanımalarını vasiyet etti. *Ebül-Abbas*, aynı akibete uğramamak için ailesile beraber, gizlice *Kufe*'ye kaçtı, burada taraftarlarından birinin evinde gizlendi.

İlk vuruşta muvaffak olan *Eba Müslim*, *Nasr ibni Seyyar*'ın takibine ihtilâl arkadaşlarının en kıymetlilerinden biri olan *Kahtaba*'yı memur etti. *Kahtaba*, yıldırım sür'atle ihtiyar valiyi kovalamağa başladı. Hiç bir yerde tutunamıyan *Nasr ibni Seyyar*, nihayet *İrânın Rey* şehrinde ölerək takipten kurtuldu.

Emevîlerin *İrak* valisi, ibni *Hübeyre* tarafından hazırlanan yüz bin kişilik kuvvet de *İsfahan* yakınlarında *Kahtaba* tarafından perişan edildi. Bu parlak zaferle bütün *İran Eba Müslimin* hükmü altına girmiş oluyordu. *Kahtaba*'nın ibni *Hübeyre* idaresindeki ikinci bir orduyu *Fırat* kenarında büyük bir meydan muharebesinde perişan etmesi, *İrâkın* kapılarını da ihtilâlcilere açmış oldu. Bu bölgede saklanmış olan *Ebül-Abbas*, *Horasan*'dan gelen ihtilâl erkânının tazyikiyle, *İrak* nakibi *Ebu Seleme-tül-Hallal* tarafından müslümanların halifesi ilân edildi.

¹⁸ *Nasr ibni Seyyar*, Emevîlerin, büyük müşküllere tahammülünden dolayı *Eşek Mervan* (مروان الحمار) lâkabiyle anılan son halifesine yazdığı uyandırma mektubuna aşağıdaki beyitlerle son vermişti:

ويوشك ان يكون لها ضرام	أرى بين الرماد وميض نار
يكون وقودها جثث وهام	فإن لم تطفها عتلاء قوم
وان الحرب اولها كلام	فإن النار بالعودين تذكى
أيقاظ امية ام نيام	فقتلت من التعجب ليت شعري
فقتل قوموا فقد حان التيام	فإن كانوا لحينهم نياما

Küller arasında ateş ışıltısı görüyorum. Parıldaması da beklenebilir. Devletin başında olanlar (kavmin akıllıları) onu söndürmezlerse, bu ateşin kuru cesetler ve başlar olacaktır. Ateş iki çöp ile parlar. Harbin başlangıcı da sözdür (İsyanlar propaganda ile başlar). Hayretten bunalarak dedim ki, bilseydim Ümeyye oğulları acaba uyanık mıdırılar, yoksa uyuyorlar mı?.. Eğer uykudalarsa onlara de ki kalkınız, kıyam zamanı gelip çatmıştır.

Fakat, Emevîlerin, askerlikteki maharetile şöhret almış olan son halifesi *Mervan* henüz bütün *Suriye*, *Mısır* ve *Şimalî Irak* kuvvetlerinin başında bulunuyor, yüz bin kişilik bir ordu ile *Zap* suyu kenarında, ihtilâl kuvvetlerini bekliyordu. *Ebül-Abbas*ın amcası *Abdullah* ile *Horasanlı Ebu Awn* idaresindeki yirmi bin kişilik kuvvet de ırmağın diğer kıyısına gelerek yerleşti.

Bu iki kuvvet, *İspanyadan Kâşgara*, *Umman* denizinden *Hazer* denizine kadar uzanan geniş ve büyük bir imparatorluğun mukadderatını tayin edeceklerdi...

Mervan, savaş alanlarında yetmişmiş, değerli ve tedbirli bir komutandı. Ordusu sayıca ihtilâlcilerden kat kat üstündü. Fakat bu orduda heyecan kaynağı bir ülkü, kuvvetli bir inzibat yoktu. Ordunun başında bulunan ve çok değerli bir asker olan *Mervan* ise, birbiri arkasından baş gösteren isyan ve felâketlerin çokluğundan şaşırmişti. Kendisinden beklenilmeyen, yanlış tedbirler aldı. Heyecanlı ve imanlı bir düşman önünde inzibatsız ordusunu *Zap* suyunun karşı tarafına geçirmek hatasında bulundu. Ordu köprüden geçerken, *Ebu Awn* fedayileri üzerlerine atıldılar. Bir kısmı, nehrin karşı kıyısına geçen, diğer kısmı henüz obür tarafta kalan *Mervan* ordusunda korkunç bir panik baş gösterdi. Bu muazzam ordu, bir kaç saat içinde darma dağın oldu. Bir kısmı nehirde boğuldu, bir kısmı kılıçdan geçirildi. Geri kalanlar da ya esir oldular veya etrafa dağıldılar: Emevî Saltanatının kat'î âkibeti artık belirmişti.....

Bir kaç kişi ile savaş alanından güç belâ kaçabilen *Mervan*, *Musula* sığındı. Fakat Musullular, kendisini şehre sokmadılar. Talihsiz hükümdar bir gün evvel hüküm sürdüğü şehirlere bir gün sonra, mülteci sıfatıyla bile kabul edilmiyordu.....

Mervan, *Musula* giremeyince, ihtilâlcilerin takibinden kurtulmak için *Suriye*'ye doğru kaçtı. Evvela *Humusa*, sonra *Şama* gitti. Fakat Emevîlerin şanlı paytahtında da duramadı. *Palestin* üzerinden *Mısır* hududlarına kadar koştu. Fakat, ihtilâlciler kendisini burada da rahat bırakmadılar. *Nebatiler*'e aid *Busayr* adlı bir mabet te yakalayarak kafasını kestiler.

Entirika, zulüm, kan, ateş gibi türlü yollarla *Şam*'da 661 den 750 tarihine kadar saltanat süren *Ümeyye Oğulları* aynı yollarla ebediyyen tarihe gömülmüş oldu (750). Bu, büyük olayın kahra-

manları başta *Horasan*'lı *Eba müslim*, *Kahtaba*, *Ebu Avn*, *Tuharistan*'lı *Bermek oğlu Halit* olmak üzere *Horasan*'lılar, *Tuharistan*'lılar *Buhâra*'lılar, *Harezmliler* ile bir kısım İranlılar idiler. Çoğunluğu türkler teşkil ediyordu.

Türkler, başlıca rolü oynadıkları *Eba Müslim* ihtilâlinde muvaffak olunca, bu hareketin yarattığı Abbâsî devleti'ni benimsediler. Bir taraftan yeni kurulan Abbâs Oğulları İmparatorluğu'nda önemli yerler almağa, diğer taraftan da *Eba Müslim* in yardımıyla yurtlarına göz diken Çinlilere karşı koymak tedbirlerini aramağa başladılar:

Ümeyye oğulları'nın son zamanlarada, *Seyhun* boylarıyla *Kâşgar* bölgesi, garptan arapların, cenup doğudan da Çinlilerin hücumlarına uğramakta idi. Her iki taraf, bu bölgeleri elde etmek istiyordu. Buraların asıl sahibi olan türkler ise her iki istilacıyı da yurtlarından uzaklaştırmak için çarpışıp duruyorlardı.

Eba Müslim, *Horasan*'dan Ümeyye oğulları hükümetini sürüp çıkardıktan sonra büyük *Göktürk* devletinin parçalanması neticesinde Çin İmparatorluğu nüfuzu altına düşen ve henüz islâm dinine girmemiş olan küçük Türk beylikleri, Çinle olan bağlarını keserek *Eba Müslim* ile birleşmek temayülünü göstermişlerdi. Bu yeni durum karşısında Çin İmparatoru *Seyhun* boylarındaki beylikleri sindirmek ve tekrar Çine bağlamak üzere *Kâşgar* bölgesi genel komutanı *Kao-Siyen-Çeyi* buralara gönderdi. Çin komutanı *Şaş* (*Taşkend*) beyini esir ve şehri yağma etti¹⁹.

Şaş beyi vassallık borcunu yapmamakla suçlu görülerek gönderildiği Çinde başı kesildi. Beyin oğlu kaçıp kurtuldu. *Eba Müslim*, propagandacılarına katılarak, o da çinlilere karşı isyan uyandırmaya koyuldu. Çin generali *Kao-Siyen-Çe*, *Seyhun* boylarında örneği görülmemiş zulümler yaptı. Türk beylerinden bir çoğunu tutsak olarak Çine gönderdi. Bunlar arasında *Türkeşler Hanı İpo* da bulunuyordu²⁰.

¹⁹ Çin tarihlerinde esir edilen bu beyin adı Çince *Na-Kiu-Pişe* şeklinde yazılmıştır.

²⁰ Karalar - Sarılar adlarıyla ikiye bölünen *Türkeşler* sonraları tekrar kuvvetli bir birlik kuramadıkları ve hacetmek üzere gittiği *Mekke*'den *Bağdada*, *Iraka* dönen *Eba Müslim*in de nankör Abbâsî halifesi *Mansur Devaniki* tarafından alçakca öldürüldüğü halde, Çinin büyük *Tang* sülâlesi orduları, bir daha *Seyhun* boylarına sokulamamışlardır. Bunun sebebini, Çinde dahili harplerin

Eba Müslim, Çin generaline karşı türklere yardım etmek üzere *Ziyad bin Sâlih* komutanlığında mühim bir kuvvet gönderdi. Yerli Türk beylerle birleşen bu ordu, *Talas (Tıraz)* yakınlarında Çin kuvvetleriyle karşılaştı. *Talas* suyu kıyılarında türklere gelecek mukadderatını tâyin edecek olan büyük meydan savaşı başladı. Beş gün süren bu savaşta, Çin ordusunda bulunan *Karlık* türklere, kan kardeşlerine karşı, silâh kullanılmıyarak savaş alanından çekildiler: Meydan muharebesi, Çin ordusunun kesin bozgunluğu ile sona erdi (751).

Büyük *Talas* muharebesi, yarım asırdan beri batı Türk elinde egemenlik süren Çin İmparatorluğunu, kesin surette bu alanlardan çekilmek zorunda bırakmıştı. Müteakip asırlarda *Tang* orduları bir daha bu bölgelere gelememişlerdir²¹.

Türkler, *Merv*, *İsfahan*, *Fırat* ve *Zab* meydan muharebelerine arapları, *Talas* meydan muharebesiyle de Çinlileri yenmişlerdi. Tarihin akışı, gelecek zamanlar için onlara iki yol açmıştı: bunlardan biri, yüz yıllardan beri olduğu gibi, şimalden *Çine* inerek orada bir imparatorluk kurmak, ikincisi de batıya doğru akarak *Abbas Oğulları* idaresinde kurulan İslâm İmparatorluğuna hâkim olmaktı. Türkler, ikinci yolu beğendiler ve tuttular. Tarihi mukadderatın tâyin ettiği bu yol, tabiatıyla türklere aynı zamanda İslâm dinine de sokacaktı.

Eba Müslim ihtilâli, onları imparatorluğun içlerine götürmek suretile bu mukadder yola sokmuş oluyordu. İhtilâlin doğurduğu devlette bütün müslümanların - ırk farkı olmaksızın - her hususta müsavî ve egemenlikte ortak olmaları, türklere evvelce bir türlü

başlamasında, bundan istifade eden *Uygur* türklere de kuvvetlenmiş olmasında aramak icabeder, şöyleki:

Yun-nan daki küçük prenslikleri birleştirerek başlarına geçen *Nan-Çao* kralları, *Tang* imparatorlarına büyük gaileler açmıştı. Bu durumdan faydalanan bir general 756 da *Tang* imparatorunu paytahtından kaçmak zorunda bırakmıştı.

744 de *Kara-Balgassun* merkez olmak üzere bir hükümet kurmuş olan *Uygur* türklere, *Çinin* bu iç durumundan istifade ederek hudutlarını batıya doğru genişletmiş, buralardaki Türk boylarını hâkimiyetleri altında toplamış, Müslüman Türk elleriyle *Çin imparatorluğu* arasında, *Çinin* müstakbel batı istilasına karşı aşılmaz bir sed kurmuşlardır.

²¹ *Chavanne*, Garbi Tukyulara dair vesikalar s. 209 ve müteakip.

ابن جریر، تاریخ الامم والملوک.

ısnanamamış oldukları müslümanlığı sevdirmeye başlamıştı. İhtilâl hareketine karışmış olan *Tuharistan*'lı türklerden bazılarının ilk Abbasi halifelerinin en nüfuzlu danışmanları olmaları, finans ve yönetim işlerini ellerine almaları; onlara, yüksek yeteneklerle çok geçmeden yeni imparatorluğa hâkim olacakları kanaatini vermişti.

Bu yolda ilk adımı atanlar, *Tuharistan*'lı *Bermek* oğulları oldu. Yeni imparatorluğun finans ve yönetim işlerini tanzime memur edilen *Bermek oğlu Halit* ile oğlu *Yahya*, yeni imparatorluğa merkez olmak üzere *Irakta Bağdat* şehrini kurdular. Bedevi saltanatının merkezi olan *Şam* karşısında, yeni kurulan *Bağdat*, medenî bir devletin merkezi olacak surette, yer yer saraylar, umumî müesseseler, askerî kışlalar ile süslendi. Hukukî, malî, idarî, bütün devlet şubeleri teşkil olundu. İlim, fen, edebiyat, musiki ve güzel sanatların inkişafı için gerekli tetbirler alındı. *Süryanî*, *Yunan*, *Fars* ve *Sanskrit* dillerinde yazılmış, ilim, fen ve felsefeye ait kitapların Arapçaya çevrilmeleri için bilgi kurumları kuruldu. Bu kurumlardan bir kısmı *Bermek* oğullarının konaklarında çalışıyorlardı²².

Devlet idaresi için yaratılmış olan *Bermek* oğulları, umumiyetle yüksek düşünceli, ince tedbirli, azim ve iradeli, âlicenap ve cömert insanlardı. Bunlardan *Yahya* ile oğulları *Fazl* ve *Cafer* güzel idareleri, emsalsiz sehalarile *Harun Reşit* zamanını, *Abbasi* imparatorluğu'nun altın devri yaptılar.

Horasanlı Eba Müslim, *Abbas* oğullarını iktidar mevkiine çıkaran büyük inkılâpta ne kadar önemli bir rol oynamış ise, *Tuharistanlı Bermek* oğulları da imparatorluğun kuruluş ve yükselişinde aynı hizmeti gördüler. Sarsılmaz bir azim, samimî bir gayretle imparatorluğu, bilgi, medeniyet ve şevket itibarile en parlak devrine çıkardılar.

Alevîlerden *Yahya*'nın *Deylem*'de çıkardığı isyanı, kan dökmeksizin bastırdılar. Emevîler devrini al kanlara bulayan haricileri sindirdiler. *Ali* oğullarına taraftar olan *Şiîleri* abbasîlere ıstırdılar.

Bizans imparatorluğu ile *Abbas* halifeliği arasındaki hudut-

²² Türklerin İslâm medeniyetine olan hizmetleri hakkında Birinci Tarih Kongresi için hazırlamış olduğum tezde esaslı tafsilat verilmiştir. [Birinci Tarih Kongresi zaptına müracaat]

ta, *Tarsus*'tan *Malatya*'ya kadar uzayan bölgede *Avasım* adıyla müstakil bir hudud eyaleti kuruldu. *Horasan*, *Sugd*, *Tuharistan* taraflarından getirilen türkler, hudut muhafızı olarak buralara yerleştirildi. Müstakil *Avasım* vali ve komutanlığına da *Ferec-ül-Hadım-üt-Türkî* adında bir komutan seçildi.

Bermek oğulları, İmparatorluğa yaptıkları büyük hizmetlerle nihayet *Harun Reşit* devrinde, yalnız devlette değil, halifenin şahsına aid işlerde de istedikleri gibi serbestce hareket edebilmek selâhiyetini kazandılar²³.

Müslüman camiasına giren türklerin *Abbas oğulları İmparatorluğu*'nun mülkî, siyasi, idari ve askerî en yüksek mevkilerine çıkmaları *Ceyhun* nehri ötesinde bu camiaya karşı büyük bir ilgi uyandırdı. *Fergana Üsrüşene*, *Tuharistan* bölgelerinden, hattâ *Seyhun* ötelerinden *Bağdat*'a doğru bir insan akını başladı. Artık bu bölgelerdeki beyler ve tûdünler nezdinde *Bağdat*'a bağlılık, *Şam*'a bağlılık gibi şerefsizlik sayılmıyordu.

Anası Türk olan Halife *Memun*'un, Prenslüğünde *Horasan* valisi iken türklerle karşı güddüğü anlayışlı siyaset, bu akını ve bu

²³ Müverrih ibni *Taktakt Bermek* oğullarından *Caferin Harun Reşit* üzerindeki nüfuzunu gösteren şöyle bir vak'a naklediyor. [*İbni Taktakt* كتاب الفخرى مısır tabı s. 152-153] *Cafer* bir gece sarayında nedimleriyle hususî bir müsamerete tertip etmişti. Hâcibe nedimlerinden olup müsamereye gelecek olan *Abdümelik bin Salih*'ten başka kimseyi içeri almaması emrini vermişti. O zamanki modaya göre kendisi ve davetlileri gece eğlencesine mahsus kırmızı, sarı ve yeşil renkte ipekli elbiseler giymişlerdi. Kadehler teati edilerek eğlence bütün neş'esiyle devam ederken birdenbire Halife *Harun*'un amcası *Abdümelik*'in içeriye girdiği görüldü. *Abdümelik*, bu gibi eğlence ve işret âlemleri aleyhinde sofu meşrep ve mutaassıp bir zattı. Birkaç defa *Harun Reşit* kendisini bu gibi müsamerelere çağırıldığı halde gelmemişti. Hâcibin *Cafer*'le görüşmeğe gelen bu zatın, *Cafer*'in müsameret salonuna alınmasına emir verdiği *Abdümelik bin Salih* ile aynı isimde olmasından yanılmış, kendisini salona almıştı. Fakat, iş işten geçmişti. *Cafer* fena halde sıkılmış, rengi sapsarı olmuştu. Onun kendisini bu vaziyette görmesini istemiyordu. Ahengi bozmak, meclisi dağıtmak ta nedimlerine, oradaki cariyelelere karşı ağırına gidiyordu.

Abdümelik Cafer'in sıkıldığını görünce: «Rahatsız olmayınız; bana da bir müsameret elbisesi getirilmesini emrediniz» dedi. Elbiseyi giyerek meclise iştirâk etti. İçmek için şarap istedi ve ahenge katıldı. *Cafer* bundan çok memnun olmuştu. *Abdümelik*'e kendisinden bir isteği olup olmadığını sordu. Aralarında şöyle bir muhavere geçti:

Abdümelik — Halifeye arz ve is'afını rica edeceğim üç istirhamım var.

ilgiyi büsbütün arttırdı. Bu bölgelerin müslüman türkleriyle görüşüp konuşan *Kâşgar*. *Yedisu* türkleriyle *Çu* nehri boylarında oluran *Karluklar*²⁴ *Seyhun* boylarında yurt tutan *Oğuzlar*, bağlı buldukları *Budi'lik*, *Mani'lik*, ve *Şamani'lik* dinlerini bırakarak bu yeni camiaya karışmağa namzed oldular.

Abbasi halifeleri de devlet ve ordu işlerini türklerin eline bırakmağı siyasal çıkarlarına daha uygun buluyorlardı: *Eba Müslim* ihtilâli ile, yani türklerle iranlıların yardımıyla hükûmete geçen *Abbas Oğulları*, geniş imparatorluğu idare etmek ve korumak işinde araplara güvenüp dayanmazlardı. İranlılar ise *Abbas Oğulları*'ndan ziyade Ali evladlarına taraftar bulunuyorlardı. İhtilâlin elebaşlarından *Ebu Seleme*, Ali oğullarına olan bu meylini göstermiş, onlardan birini halifelige geçirmek istemişti²⁵. İranlılardan

Cafer — Hacetleriniz heman is'af olunacaktır.

— Bir milyon dirhem borcum var. Tesviyesini rica ediyorum.

— Bu para hemen şimdi konağınıza gönderilecektir.

— Oğlumun zengin bir vilâyete vali tayin edilmesini istiyorum.

— Oğlunuza Mısır valiliğini tevcih ettim.

— Oğlumun Halifenin kızıyle evlenmesi en büyük emelimdir. Aynı Hanedandan olduğumuz için Halifenin kızınının küfvüdür.

— Emir-ül-mümininin kızı şu kadar mehr ile oğlunuza tezviç edilmiştir.

Abdümelik, evine döndüğü zaman, bir milyon dirhemini gönderilmiş olduğunu gördü. *Cafer* ertesi gün *Harunun* huzuruna gitti. *Abdümelik*in geceki ziyaretini, kendisinin bulunduğu vaziyeti, aralarındaki muhavereyi, isteklerine verdiği cevapları arzetti. *Cafer* Halife sarayından çıkmadan *Abdümelik*in oğlunun *Mısır* valiliğine tayin fermanı çıktı. Kadı ve şahidler dâvet edilerek Halifenin kızı ile *Abdümelik*in oğlunun nikâhları akdedildi.

²⁴ 766 tarihlerine doğru, doğudan *Çu* ırmağı vadisine kadar ilerliyen *Karluk* türkleri, eski batı *Göktürk* Hanlığının iki mühim Başkendi olan *Tokmak* ve *Talas* (*Tiraz*) ı aldıktan sonra müslüman Türk ellerine yaklaşmışlardı. *Karluklar* evvela kendileri islâm dinine girmiş, sonra da müslümanlığın doğu bölgelerdeki türkler arasına girmesi hususunda köprü vazifesini görmüşlerdir. Bu suretledir ki 1048 tarihlerine doğru *Taşkend* ve *Farap* ötelinde sakin olan iki yüzbin aile hep birden islâm dinine girmişlerdir.

²⁵ *Eba Müslim*'in muzaffer orduları *Irak* sınırlarına dayanınca, bu bölgede ihtilâl hareketi başbuğu olan *Ebu Seleme*, Ali oğullarını iktidar mevkiine getirmek istediğinden, *İmam İbrahim*'in zehirlenmesinden sonra gizlice *Suriyeden* *Iraka* gelen *Abbasî* oğullarını *Küfede* bir evde saklamış, bunların geldiklerini *Abbasî* taraftarlarından gizlemişti. *Ebu Seleme*'nin *Ali*'nin büyük oğlu *Hasan*'ın torunlarından *Mehmet Mehdî*'yi veya diğer birini halifelige geçirmek

bazıları da, fırsattan istifade ederek eski *Sasânî* kısıralığını diriltmek hevesine düşmüşlerdi²⁶. Bu sebepten Abbasiler, imparatorluğun müdafaası, saltanatlarının korunması işinde emniyet edilecek erleri ancak türkler arasında bulacaklarını anlamışlardı. Türkler, gerek askerlik ve gerek idare ve inzibat itibariyle diğer kavimlere üstün olduklarını göstermişler, yüksek seciyeleri, dürüst hareketleri ve hele merdlikleriyle her hususta kendilerine güvenilebileceğini isbat etmişlerdi.

Türkler, Emevîlerle Haşimîler, Abbasîlerle Alevîler arasındaki münazaalara Arap batınları arasındaki mücadeleden başka bir mahiyet atfetmiyorlardı. Türklerin tek bir amacı vardı: Bu büyük İslâm İmparatorluğuna hâkim olmak²⁷....

Anaları Türk olan Halife *Memun ile Mu'tasımın* siyasetleri, türklere bu amaca erişmek yolunu temamiyle açmış oldu.

Halife *Harun Reşit'in* ayrı ayrı iki Türk kızından doğan bu iki oğlundan evelkisi, Arap ana (meşhur *Zübeyde*) dan olan ve araplık siyaseti güden kardeşi *Mehmet Emin'e* karşı Türk ellerinden topladığı kuvvetlerle galebe çaldığı gibi, *Mu'tasım* da içten ve

istediğini hisseden Abbas oğulları, gizlice keyfiyetten *Eba Müslim'i* haberdar etmişlerdi. *Eba Müslim* tarafından gönderilen biri, ihanetle ittiham edilen *Ebu Seleme'yi* öldürmüştür.

²⁶ زينة المجالس و تاريخ الخلفاء للسيوطي. c. 2, s. 10.

²⁷ *Kitab-ül-Fahrt*den naklettığımız aşağıdaki satırlar, türklerin bu hâkimiyeti nekadar kesin bir surette elde etmiş olduklarını göstermektedir:

Müverrih *İbni Taktakt (Mehmet bin Ali bin Tabat'aba) Kitab-ül-Fahrt* adlı eserinde (s. 179-180 Mısır tab'ı), Abbasî halifelerinden *Mütevekkil*, oğlunun hazırladığı suikaste kurban olmasından sonra, imparatorlukta bütün hüküm ve nüfuzun türklere geçtiğini, halifelerden istediklerini yerinde tuttuklarını, istemediklerini hal'ettiklerini anlattıktan sonra şöyle bir menkıbe naklediyor:

« لما جلس المعتز على سرير الخلافة، قعد خواصه واخضروا المنجمين. وقالوا لهم: انظروا كم يعيش كم يبقى في الخلافة. وكان بالجلس بعض الظرفاء. فقال: انا اعرف من هؤلاء بمقدار عمره و خلفته. فقالوا له، فكم تقول انه يعيش؟ وم يملك؟ قال مبهما اراد الاتراك، فلم يبق في المجلس الا من شحك ».

Mu'tez hilâfete geldiği zaman, maiyeti halkı müneccimler getirerek Halifenin ne kadar yaşayacağını, hilâfet makamında ne kadar kalacağını sormuşlardı. Orada hazır bulunan zürafadan biri kendini tutamıyarak söze karışmış: «Bunu ben daha iyi bilirim» demişti. «Peki, o halde ne kadar yaşar, ne kadar hüküm sürer» diye sormaları üzerine o zat: «türkler ne kadar isterlerse» cevabını vermiş, bu cevap karşısında oradakilerden gülmiyen kimse kalmamıştı.

Mes'udî كتاب التنبيه والاشراف s. 302 Mısır tab'ı. صايف الاخبار، c. 2, s. 117.

dıştan gelen sademelerle sarsılmağa başlayan imparatorluğu tutmak için, millî seciye ve kabiliyetlerini yakından tanıdığı türklere dayanmak lüzumunu duydu. Türklü vaid ve iltifatlarla *Fergana* ve *Üsrüşene* bölgelerinden birçok Türk gençlerini *Bağdada* getirdi. Bir hassa ordusu kurdu. Tekin'lere (beyzadelere) divanda önemli vazifeler verdi. Tarhanları da hassa ordusu subaylıklarına, komutanlıklarına geçirdi.

Tekin'lerle Tarhan'lara zengin malikâne, geniş topraklar verdi. Bunlar arasında *Yelting* gibi bazıları, centilmenlikleri, asilâne hareketleriyle erkenden herkesin sevgi ve saygısını kazandılar. Erlere dolgun maaşlar bağladı. Bunların millî seciyelerinin ahlâkî selâbetlerinin bozulmaması için esaslı nizamlar koydu. Bu nizamlara göre, hassa ordusuna mensup erler, ancak Türk kızlarıyla evlenebileceklerdi. Bir Türk eri, evlendiği Türk kızını, Arap ananesindeki kolaylıktan istifade ederek, hiç bir suretle boşayamıyacaktı. Türk erleriyle evlenecek Türk kızlarına da hazineden muayyen maaşlar verilecekti. Bu maaşlar evlendikten sonra da kesilmeyecekti.

Hassa ordusu er ve subayları, imparatorluk ordusundaki başka kavimlere mensup olan er ve subaylara nisbetle daha mümtaz, kıyafet ve elbise itibarıyla de daha gösterişli idiler. *Mutasım*, Türk er ve subaylarının *Bağdat*'in bin bir türlü fenalıklarına alışmalarını için, *Samarra* şehrini kurdu. Kendisi de hassa ordusuyla birlikte buraya çekildi (835).

Türkler, yeni kurulan *Samarra* şehrinde, memleketlerinde olduğu gibi boy boy, soy soy yerleştiler. Subaylar arasında askerlikte maharetleri, siyaset ve idarededeki dirayetleriyle arkadaşları arasında yükselerek komutanlığa çıkanlardan *Afşin*, *Büyük Boğa*, *Küçük Boğa*, *İtah*, *Eşnas* tarihte büyük izler bırakacaklardı. Türk ve diğer unsurlardan mürekkep büyük halife ordularına kumanda eden bu Türk komutanlarından *Afşin* gibi bazılarının eski dinlerine bağlılıklarını bırakıp bırakmadıkları bile şüpheli idi. Abbas Oğulları devrinde yaşayan büyük bir müverrih, *Mutasım* devrinde kurulan bu Türk ordusundan bahsederken şu satırları yazıyor: "Bu ordu, genç, dinç, güzel ve levend erlerden teşekkül etmişti. Bunlar, ipekli elbiseleri, sırmalı kuşak ve kılıç askıları ile herkesin takdir ve hayranlıklarını üzerlerine çekiyorlardı. Bu türklere sayesinde Abbas Oğulları Devletinin nüfuzu yerleşmeğe, islâm şevketi yükselmeğe başladı...."

Mes'ud'nin dediği gibi, bu türkler sayesinde ki, Abbas Oğulları İmparatorluğunu ve müslüman dinini tehdit eden iki büyük müttefik düşman ezilebilmiştir. Bu iki düşmandan biri *Azarbaycan* ile *Erran* arasında bu günkü *Karabağ* bölgesinde zuhur eden *Hurremiye* fırkası²⁸ diğeri de Şarkı Roma İmparatorluğu idi. Her iki tehlike de yalnız Abbas Oğulları imparatorluğu'nu değil, İslâm dinini de tehdit ediyordu.

Karabağ bölgesinde oturan ve eski *İran* dinlerine bağlı olan *Cavidaniye* taifesi arasında teşekkül eden *Hurremiye* fırkası, *Papak* (Arap tarihleri bu ismi *Babek* suretinde kaydederler) adlı enerjik bir İranlının başa geçmesiyle daha *Me'mun* zamanında korkunç bir tehlike şeklinde belirmişti. Bu bölgede *Bezz* denilen bir kaleyi merkez

²⁸ *Hurremiye* mezhebi, İranın eski *Zerdüşt* dini tortularıyla *Sâsântler* devrinde zuhur eden *Mani* ve *Mezdek* mezheplerinin meharetsizce karıştırılmasından doğmuş bir halita idi. Bu halitaya ruhların bir bedenden diğeriye geçtiği (Hulûl) akidesi de sokularak bir nevi garip Hulûliyecî kommunizm vücuda getirilmişti.

Ebu Said Sem'ânî, kitab-ül-Ensab adlı eserinde, *Hurremiye* mezhebinin *Sâsântlerden Kubad* zamanında zuhur eden *Mezdek* mezhebinden mülhem olduğunu tasrih ettikten sonra bunların haramları helâl saydıklarını, hoşlarına giden her memnuiyeti mübah gördüklerini, malların, kadınların iştirâki esasını kabul ettiklerini, eski iranlılar gibi analarıyla, kız kardeşleriyle, kızlarıyla evlendiklerini haber vermektedir.

*Sem'ânî*ye göre, *Hurremiyeler*, *Epikürîyenler* gibi her şeyi hoş gördükleri, her zevki mübah saydıkları, hayatı neş'e, huzur ve sükûn, zevk ve eğlence ile geçirmeyi gaye edinmiş oldukları için adlarını, Farsça şadan ve hoşhâl manasına gelen *Hurrem* lâfzından almışlardı. Bunun içindir ki *Hurremiyeleri* ihtilâle, çarpışmağa sürükliyen *Papakın* bu mezhebin esaslarından ayrılmış olduğu iddia edilmektedir.

Sem'ânî'nin bu iddiasına göre *Haftızın* :

مباش ددی آزار وهرکه خواهی کن که در شریعت ماغیر ازین کناهی نیست

«Bir kimseyi incitme de ne istersen yap. Çünkü bizim şeriatimizde gönül kırmaktan başka günah yoktur» beytindeki şeriat, *Papaktan* önceki *Hurremiye* mezhebi olsa gerek...

Hurremiye adını *Erdebil* bölgesindeki eski *Hurrem* sancağının adıyla ilgili görenler de vardır. Bunlara göre bu fırka ilk önce burada zuhur etmiş olduğundan mensuplarına buraya nisbetle *Hurremiye* denilmiştir.

İbni Nedim de (Fihrist) de eski *Hurremiyelere Muhammere* yani kızıklar ve *Papakın* peyrevlerine *Hurremdiniye* yani *Hurrem* dinliler denildiğini, bunların *Azarbaycan*, *Deylem Dinever*, *İsfahan* ve *Ehvaz* da münteşir bulduklarını söylemektedir.

yapan *Papak* az zamanda heman bütün bu çevreye hâkim olmuş, nüfuzu *Azarbaycandan Deyleme, Isfahana, Ehvaza* kadar yayılmıştı.

Hurremiyeler, müslümanlığın bütün kuvvetine rağmen, bir türlü kendi camiasına sokamadığı eski dinlere bağlı İranlıları temsil ediyorlardı. Müslümanlığa karşı bu eski dini canlandırmak için, bir çok ihtilâl hareketleri olmuş, fakat, enerjik ve iradeli bir lider çıkamamış olduğundan, bütün bu kıvılcıklar, Araplar tarafından şiddetle bastırılmıştı.

*Harun Reşit*in oğulları, *Emin* ile *Me'mun* arasında da hilt çarpışma başlayınca, eski dinlerini ihya ülküsünü besleyen İranlılar, tekrar ümide düşmüşlerdi. *Me'mun*un ilk devirlerinde bu karışıklık bir müddet daha devam ettiğinden, millî ülküye bağlı, enerjik ve iradeli bir adam olan *Papak* bu mefkûreyi en canlı bir surette yaşatan *Cavidaniye* taifesinin başına geçti,²⁹ ih-

²⁹ İslâm dünyasında baş gösteren mezhepler tarihi kadar, siyasî tarihte de önemli bir şahsiyet olan *Papak*'ın, hâl tercemesi oldukça karanlıktır. Eski müverrihlerden yalnız *Mes'udi*, adının *Hüseyn* olduğunu söyler. Bu, *Papak*'ın birçok İranlılar gibi eski dine bağlı kalmakla beraber siyaseten müslüman adı almış olduğunu göstermektedir. *İbni Cerir*, *Papak*'ın, piç olduğunu anlatan bir macera kaydediyor. *Dineveri* ise, *Papak*'ın *Eba Müslimin Fatma* adlı kızından doğduğunu, babasının da *Mutahhar* isminde olduğunu söylüyor. *Dineveri*'nin bu rivayeti müverrih *Mes'ud*'nin *Hurremiye* fırkasının, *Eba Müslimin* ölümünden sonra çıkan ve biri kendisine, diğeri kızı *Fatmaya* nisbetle, *Müslimiyye* ve *Fatimiyye* adlarını alan fırkalardan ikincisi olduğu yolundaki iddiasına tevafuk etmektedir.

Papak'ın menşesine dair oldukça uzunca malûmatı *İbni Nedim*'de [*Fihrist* s. 480-82 Mısır tab'ı] görüyoruz. Bu malûmata göre, *Papak*'ın babası, *Sâsânîlerin* paytahtı olan *Medayin* şehri ahalisinden *Abdullah* isminde biridir. *Abdullah* buradan *Azarbaycan* taraflarına göçmüş, *Erran* bölgesinde *Bilâlâbad* adlı köyde yerleşmiş. Arkasına yüklendiği yağı, civar köylere götürüp satmak suretiyle geçiniyormuş. Bu köylerden birinde bir gözü kör bir kıza tanışmış, evlenmiş, ondan *Papak* doğmuş. *Abdullah* köylerde yağ satmak ticaretine devam ederken eşkiya tarafından öldürülmüş; karısı, yetim kalan *Papak*'ı, süt ninelik etmek suretiyle büyütmüş. *Papak* on yaşına gelince, köyün davarlarını otlatmak suretiyle hayatını kazanmağa, anasına yardım etmeğe başlamış. Bu havalideki *Bezz* kalesinin bulunduğu alanda oturan tayfanın şeyhi olan *Câvidan*, *Gazvin* taraflarında sürülerini satarak adamlarıyla *Karabağa* dönerken, *Papak*'ın köyü yakınlarında kardan yollarını şaşırılmışlar, bu köye gitmişler. *Papak*'ın anasının evine sığınmışlar. Kadıncağız, ateş yakarak ısınmalarını temin etmiş. Fakat, yiyeceği olmadığı için birşey çıkaramamış. *Câvidan*, öteberi almak üzere *Papaka* para vermiş; *Papak* havale edilen işi mükemmelen yapmış.

tilâl bayrağını açtı (816-817). Tahassun ettiği *Bezz* kalesinin emniyetini temin etmek, yani Arap askerlerine barınacak yer bırakmamak için, civardaki bütün köyleri yakıp yıktı; çevreyi çöl haline koydu.

İrandaki ruhi haleti çok iyi bilen halife *Me'mun*, ilerde imparatorluk için korkunç bir tehlike teşkil edeceğini şüphesiz gördüğü *Papak* hareketini daha doğarken bastırmak maksadiyle *Yahya bin mu'az bin Müslim* idaresinde *Karabağa* kuvvetli bir ordu gönderdi (819-820). Fakat *Papak*'ın mehareti karşısında bu ordu, hiç bir şeye muvaffak olamadı. Ertesi sene gönderilen *İsâ bin Muhammed* de aynı akibete uğradı. Etraftan büyük yardımlar almış olmasına rağmen, bütün ordusu, *Papak*'ın kuvvetleri karşısında eridi...

Câvidan, bu çocuğun zekâ ve kabiliyetine hayran olmuş; çocuğu beraber götürerek yetiştirmek, kendisine de her ay bir maaş göndermek suretiyle *Papak*'ın kendisine verilmesini anasından istemiş. O da razı olmuş. Bu suretle *Papak* *Câvidaniye* tayfasının içine girmiş, *Bezz* kalesinde yerleşmiş; büyümüş, serpilmiş, onsekiz yaşına geldiği zaman, *Câvidan* bir düşmanı ile yaptığı bir çarpışmada yaralanmış, evine döndükten üç gün sonra ölmüş, *Câvidan*'ın genç karısı, *Papak*la gizli münasebette bulunuyormuş, *Câvidan*'ın öldüğünü görünce *Papak*'ı çağırmış, kendisine : « Sen, cesaretli, akıllı bir gençsin; *Câvidan* öldü. Fakat ben ölümünü henüz müridlerinden hiç kimseye haber vermedim. Hazır ol; yarın sabah müridleri topluyarak onlara *Câvidan*'ın öldüğünü haber verdikten sonra şu sözleri söyleyeceğim : *Câvidan* ölmeden evvel bana : « Bu gece öleceğim. Ruhum bedenimden çıkarak *Papak*'ın bedenine girecek, onun ruhiyle birleşecektir. *Papak*, hem kendisi, hem de sizin için kendisinden önce ve kendisinden sonra hiç kimsenin yapmadığı ve yapamayacağı işleri becerecektir. Ülkeler alacak, zalimleri (arapları) mahvedecek, *Mezdek* dinini yeniden kuracaktır. Onunla, aranızdaki düşkünler ulu, âcizler kudretli olacaktır. »

Papak kadının bu teklifini kabul ediyor. *Câvidan*'ın karısı sabah olunca, kocasının bütün müridlerini, askerlerini çağırıyor. Onlara bu sözleri tekrarlıyor. Müridler, niçin bizi çağırarak, bu sözleri kendisi söylemedi, diyorlar. Kadın, cevaben : « Böyle yapacaktı, fakat gece herbiriniz evlerinize gitmişsiniz. Gece vakti sizi toplatmağa teşebbüs etseydi, hain araplar, kuşkulanırlar, işe mani olurlardı. Bunun için, size tevdi edilmek üzere bu sırrı bana emanet etti. Eğer kendisine iymanınız varsa, dediklerini tutunuz ! »

Bunun üzerine müridler, kadının sözlerine inanıyor, *Papak*'ı, şeyhleri *Câvidan*'ın halefi tanıyor, ona bi'at ediyorlar.

İbni Nedim'in, bir masalı andıran bu rivayeti üzerinde fazla duracak değiliz. *Papak*'ın *Câvidan*'ın ölümünden sonra yerine geçtiği ve karisiyle evlendiği diğer kaynaklar tarafından da teyit edilmektedir. *Papak*'ın zekâsı, ce-

824 ve 829 da gönderilen ordular da aynı talihsizlikle karşılaştılar. 829 da gönderilen ordu komutanı *Muhammed bin Homeyd*, *Papakla* söz birliği etmiş olan civardaki mahallî beyleri te'dip ettiyse de *Bezz* kalesi üzerine yaptığı hücumda, pusuya yatırılan *Papak* kuvvetleri tarafından, başta kendisi ve ileri gelen subayları olmak üzere bütün ordusu imha edildi...

Papakın parlak muvaffakiyetleri *İranda*, gizliden gizliye eski dine bağlılıklarını muhafaza edenler arasında, şöretini günden güne artırdı. *Nizam-ül-Mülk*'ün siyasetnamesinden öğrendiğimize göre *Hurremiyelerden Mezdek* oğlu adında biri, başına topladığı taraftarlarla, *İsfahanla Azarbaycan* arasındaki alanda oturan müslümanları doğraya doğraya ilerlemiş, *Azarbaycan, Kūhistan* ve *Fars* bölgelerini alkanlara bulamıştı. Önerine gelen mamureleri yıkıp yakan, insanları kesip biçen *Mezdek* kuvvetleri, her tarafı dehşetler içinde bırakmışlardı (833).

Me'mun, *Tarsus* da gözlerini hayata kaparken veliahdı olan kardeşi *Mu'tasım*, *Hurremiyelere* karşı, cesareti tecrübe edilmiş, kararında sarsılmaz, kudretli bir komutan göndermesini, ona silâh ve para cihetinden her yardımı yapmasını, savaş uzarsa, sık sık yardım göndermesini vasiyet etmek suretiyle *Papak* ihtilâlinin önemini anlatmıştı.

sareti, araplara karşı olan sönmez husumeti, *Hurremiye* esaslarına bağlılığı, onu *Câvidan*'ın postuna oturtan başlıca sebepler olduğu şüphesizdir. *İbni Kuteybe*, *Makdisî*, *Yakubî*, *İbni Cerir*, gibi müverrihlerden anlaşıldığına göre, arapları yurtlarından kovmak, eski dini ihya etmek, maziye bağlı İranlıların tek ülküleri idi. Onlar, bu işi muvaffakiyetle başaracak bir *Gâve* bekliyorlardı. *Karabağ* bölgesindeki *Hurremiyeler* ise bu genel idealin kaynağını teşkil ediyorlardı.

İbni Nedim'in, *Câvidan*'ın karısının çevirdiği dolaplar hakkındaki yazısını aynen naklediyoruz :

« وكانت امرأة جاويدان تشعق بابكا وكان يفجر بها. فلما مات جاويدان، قالت له انك جلد و شهر. وقدمات! ولم ارفع بذلك صوتي الى احد من اصحابه. قتمياً لعدا، فاقى جامعتهم اليك ومعلمتهم ان جاويدان قال: انى اريد أن اموت فى هذه الليلة و ان روجى تخرج من بدنى و تدخل فى بدن بابك و تشترك مع روحي و انه سيبلى بنفسه و بكم امرأ لم يبلى احد ولا يبلىه بعده احد، و انه يملك الارض و يقتل الجبابرة و يرد المزدكية و يعز به دليلكم و يرتفع به و ضيكم. فطمع بابك فيها قالت له و استبشر به و تمياً له فلما اصيحت تجتمع اليها جيش جاويدان. فقالوا كيف لم يدع بنا و يومى البنا؟ قالت: مامنه من ذلك. الا انكم متفرقين فى منازلكم من القرى، و انه ان بعث و جمعكم انتشر خيره، فلم يأمن عليكم شره العرب، فصعدالى بما أنا اوديه اليكم، ان قبلتموه علمت به. فتالوالها: قولى ما عهد اليك! فانه لم تكن معنا مخالفة لامره
(*Ibn-ül-Nedim*. Fihrist, s. 482) »

Mu'tasım, iktidar mevkiine geçer geçmez her şeyden evvel, imparatorluğu ve müslümanlığı içinden tehdit eden *Papak* ihtilâlini bastırmak çarelerini aradı. Fakat isyan *İranın* garp ve merkezinde hemen hemen umumleşmişti. *Papak*, *Bezz* kalesinden ayrılmıyor, fakat, *Mezdek* oğlu gibi müridler, her tarafı kasıp kavuruyor, kurtuluş gününü bekliyen eski din taraftarlarının ümit ve cesaretlerini arttırıyordu. Bir taraftan askerî hareketlerle kuvvetini arttırırken, diğer taraftan siyasî tedbirleri de ihmal etmiyor. Abbasilere karşı hareket edecek müttefik arıyordu. Hıristiyanlık taassubu galip olan *Bizans* İmparatoru *Teofil*'de kendine bir müttefik buldu³⁰. Şöhretli komutanlar idaresinde gönderdiği Arap ordularının *Me'mun* zamanında olduğu gibi esaslı bir muvaffakiyet gösteremediklerini gören *Mu'tasım* imparatorluğu sarsan bu isyanın bastırılması işini türklere bırakmak gerekliliğini anladı. Büyük Türk komutanlarından meşhur *Afşin*'i geniş selâhiyetlerle *Papak* hareketini bastırmağa memur etti (835). *Afşin*, evvelâ *Erbilden* *Bezze* giden yolu emniyet altına almak için gerekli gördüğü yerlerde kuleler, kaleler yaptırttı. Buralara asker yerleştirdi. Bu suretle *Irakla* *Azarbaycan-Erran* muvasala yolunu emniyet altına aldı. *Papakın* durumunu, kendinin bu teşebbüslerine karşı ne gibi tedbirler aldığını öğrenmek için gizli bir istihbarat şebekesi kurdu.

Halife *Mu'tasım*, *Afşin* ordusuna erzak ve mühimmat tedariki, bunların *Karabağa* gönderilmesi işini de yine büyük Türk komutanlarından *Buğa*'ya verdi. Fakat, tâbiyecilikte çok maharetli olan cin fikirli *Papak*, ilk hamlede bu iki büyük Türk komutanını şaşırtacak tedbirler aldı; manevralar yaptı; önce *Afsini*, sonra da *Buğayı* geri çekilmek zorunda bıraktı.

Fakat, *Afşin* çok geçmeden hasmının taktiklerini, tedbirlerini keşfetmiş, asıl kuvvetin nereden geldiğini anlamıştı. *Papakın* kuvvetlerine büyük manevralar yaptıran komutan, onun hizmetine girmiş bir Türk tarhan'ı idi. *Afşin*, kışı çekildiği *Erbilde* geçirirken, bir Türk gencini ne yapıp yapıp, tarhan'ı öldürmeğe memur etti. Bu genç vazifesini başardı. Tarhan'ın başını *Afsine* getirdi.

³⁰ Bu anlaşma neticesidir ki ileride göreceğimiz veçhile *Teofil* imparatorluk hudutlarını geçmiş, *Tarsus* bölgesine girmiş, bir çok fenalıklar yapmıştır.

Tarhan'ın ölümü, *Papak*'ın o zamana kadar daima parlayan yıldızının sönmeğe yüz tutmasına bir başlangıç oldu.

Papak, bütün tedbirlerine, maharet ve kahramanlığına rağmen, nihayet *Afşin*, *Buğa*, ve *İtah* gibi Türk komutanlar idaresindeki Türk erleri karşısında, imanlı ordularının eridiğini, dağıldığını gördü. Kendisine bir Allah gibi tapınan müridlerle beraber Abbasî İmparatorluğu'nu islâm dinini ortadan kaldırmak tedbirlerini düşündüğü *Bezz* kalesinin, bu korkunç kartal yuvasının yakılıp yıkıldığına şahid oldu [26 nisan 837]. Kardeşi *Abdullah* ve bir kaç nefer müridiyle ormanlara kaçarak canını kurtarabildi.

Afşin azılı hasmını; Bizans İmparatorluğu arazisine kaçırmamak için gereken her tedbiri aldı. Ormanları, askerlerle çevirtti. *Erran* çevresindeki dihkanelere, Ermeni papaslarına, *Papak*'ı gördükleri yerde tevkif etmeleri emrini verdi. Onu yakalayıp diri diri teslim edenler bir milyon dirhem mükâfat alacak, her türlü vergiden muaf olacaklardı.

Nihayet *Sonbat* oğlu adında bir Ermeni papası, ormanda aç kalan *Papak*'ın, ekmek tedariki için gönderdiği adamına emniyet telkin etti. *Papak*'ı şatosuna dâvet etti; izzet ve ikram ile karşıladı; gizlice de *Afşin*'e haber gönderdi. *Afşin*'in adamları, şatoyu kuşatarak koruda avlanan *Papak*'ı, kardeşi *Abdullah* ve beraberindeki bir kaç mürid ile birlikte yakaladılar. *Afşin*'in huzuruna götürülen *Papak* ondan içinde hayatının en heyecanlı günlerini yaşadığı, yüz binlerce insanın boğazlanması emrini verdiği *Bezz* kalesini son bir defa daha görmesine müsaade etmesini rica etti: yakılıp, yıkılmış, korkunç bir harabeye dönmüş olan kalede, saatlerce dolaştı, binaların önünde, sokakların başında derin derin düşünerek dakılarca durdu. Nihayet elleri kelepçeler içinde, *Afşin*'in karargâhına getirildi.

Bezz kalesinin düştüğü, *Papak*'ın esir olduğu haberi, *Samarra* ve *Bağdat* başta olmak üzere bütün imparatorlukta görülmemiş bir sevinçle karşılandı. Halife *Mu'tasım*, esirleriyle birlikte *Samarra*ya döndü. *Afşin*'i her merhalede karşılamak üzere, bir çok hediyelerle bir takım heyetler gönderdi. *Samarra*ya girecekleri günde başda *Mu'tasım*'ın oğlu *Harun* olmak üzere halife ailesinden ve hükümet erkânından bir heyeti, hoş geldiniz demeğe, halifenin hediyelerini vermeğe memur etti.

Hediyeler arasında üzeri altın sırmalarla işlenmiş kırmızı atlastan mâmul bir hılkat ile üzeri inciler ve mücevherlerle bezenmiş bir Kalensüve yâni serpuş bulunuyordu. Hıl'atın göğüs yeri en kıymetli yakutlar, zümrütler ve pırlantalarla tezyin edilmişti.

Halife *Me'mun*, zamanında *Hind* racalarından biri tarafından gönderilmiş olan fil ile büyük bir deve de hediyeler arasında idi. Fil, kırmızı, yeşil ve sarı renkte atlaslar, ipekli kumaşlar ile süslenmişti.

Afşin, *Samarraya* büyük bir zafer alayile girdi. Kendisi halifenin gönderdiği kırmızı atlas hıl'atı giymiş, başına da üzerine inciler ve mücevherler bezenmiş bir ammâme sarılı Kalensüveyi koymuş, bir arap atına binmiş, alayın başına geçmişti.

Papak, *Hindden* gelmiş olan file, kardeşi *Abdullah* da büyük deveye bindirilmişlerdi. Her ikisinin başlarında da Kalensüveler, arkalarında hil'atlar vardı. Askerlerle çevrilen alay, sokakları dolduran halk arasından yavaş yavaş *Mu'tasımın* sarayına gitti³¹. Herkes yirmi üç sene *İrani* dehşetler içinde bırakan, bütün imparatorlukta devamlı bir huzursuzluk yaratan, nihayet müslüman dinini tehlikeye sokan bu korkunç adamı haşyetle seyrediyorlardı. *Papak'ta* bütün bu galabalığın o zamana kadar öldürmüş olduğu beş yüz bin kişilik kabileye girmemiş olmasından doğan kinini etrafa fırlattığı haşin ve vahşî bakışlarla belirtiyordu³². Alay bu suretle Halifenin sarayına vasıl oldu...

³¹ *Mes'udî*, مروج الذهب وجواهر المعادن Halifenin veziri *Muhammed bin Abdülmelik Ezzeğyat* alayı seyredirken, fil üzerinde *Papak'ın* geçtiğini gördüğü zaman «Fil *Horasan* şeytanını götürmek için âdeti veçhile yine rengârenk kumaşlarla bezendi. Fil, ancak şöhrətli insanları kepazece sokaklarda dolaştırmak için renklerle bezenir, süslenir» mealinde olarak şu beyti söylemişti:

قد خضب الفيل كعادته . يحمل شيطان خراسان
والفيل لا تخضب أعضاؤه . إلا لذى شان من الشان

İbn-üz-Zeyyat'ın *Papaka Horasan* şeytanı demesi, başının teşhir için *Horasana* gönderilmiş olması *Mes'udî'nin* *Papak'ın* *Eba Müslimin* kızı *Fatmadan* doğmuş olduğu yolundaki riveyetini kuvvetlendirmektedir.

³² *Papak'ın* hüküm sürdüğü 22 yıl içinde öldürtmüş olduğu arablarla samimi müslüman olan iranlıların miktarı hakkında kaynaklar muhtelif rivayetler naklediyorlar. *Mes'udî*, bunların adedinin beş yüz bin olduğunu, *Makdes'te* ise kadın ve çocuklarla birlikte bir milyona baliğ olduğunu söylüyor. *Bezz* kalesi alındığı zaman mahbus ve esir olarak kalede bulunan müslümanların miktarı hakkında da kaynaklarda büyük rakamlar görülmektedir.

Mu'tasım Papak'ı bizzat isticvap etti. Dimdik duran *Papak*, kısa ve sert cevaplarıyla metanetinin hiç sarsılmamış olduğunu gösteriyordu. *Mu'tasım*, işkencelerle öldürülmesini emretti. Evvela bir eliyle bir ayağı kesildi. Halife, toplanan halkın manzarayı seyretmeleri için perdenin kaldırılması emrini verdi. O zamana kadar sükûnet ve metanetini bozmamış olan *Papak*, diğer elini akan kanlarına bulaştırarak yüzüne sürmeğe başladı. Bunu niçin yaptığını soranlara, "kanım akınca tabii rengim sararacak. Seyredenler, yüzümün korkudan sarardığı zannına düşecekler. Buna meydan vermemek için yüzümü kanımla boyuyorum," cevabını verdi. İşkence uzun bir müddet devam etti. Diğer eliyle ayağı da kesildikten sonra karnı yarıldı. Nihayet başı koparıldı. Cesedi, *Samarrada* darağacına asıldı. Baş da *Irak* şehirlerinde dolaştırıldıktan sonra teşhir edilmek üzere *Horasana* gönderildi. Kardeşi *Abdullahda*, aynı işkencelerle öldürülmek emriyle *Bağdata* gönderildi... Yirmi iki sene süren kanlı haile, bu suretle aynı vahşet ve kanla sona ermiş oldu!...

Fakat, *Papaka* dereler gibi kan akıttıran ruh *Iranda* sönmemişti. Bu ruh, *Papaktan* sonra *Karamıta* ve *Bâtinilik* şekillerine inkılâp etmek suretiyle yaşayacak, *Selçuk* türklerini uzun zamanlar uğraştıracaktı...

* * *

Şarkî Roma İmparatorları, *Herakliyūs* devrinde araplara geçen *Suriye* ve *Palestini* geri almağı, dinî bir borç tanıyorlar, bunu yapmak için fırsat bekliyorlardı. *Harun Reşit*in ölümünden sonra oğulları *Emin* ile *Me'mun* arasında zuhur eden dahilî harp, onu takip eden kargaşalıklar ve nihayet *Papak*'ın İmparatorluğu sarsan isyan hareketi, *Bağdata* karşı birlikde hareket teklifi *İstanbulda* çok müsait karşılanmıştı.

İkonolast'lar devrinin son hükümdarı olan *Teofilūs* [829-842], *Abbâsî İmparatorluğu*'nun iç müşküllerinden istifade ederek *Bizansın* asırlık emellerini tahakkuk ettirmek sevdasına düştü.

Bu tarihlerde *Abbâsî İmparatorluğu*yle *Şarkî Roma İmparatorluğu*nu, diğer bir tabirle Müslüman dünyasıyle Hıristiyan âlemini *Toros* ve *Antitoros* dağları ayırıyordu. *Harun Reşit*, *Malatya-*

dan *Tarsus*'a kadar, bir sıra istihkâmlarla takviye ettiği bu bölgede *Avasım* namıyla bir serhad eyâleti teşkil etmiş, muhafazasını türklere vermişti³³.

Bağdat halifelerini taklit eden, *İstanbul*da onların sarayları gibi binalar yaptırmak hevesine kapılan *Teofilüs*, halife *Me'mun* zamanında, araplarla bir kaç defa çarpışmış, fakat, esaslı bir muvaffakiyet kazanamamıştı.

Mu'tasım devrinin ilk zamanlarında bizans hudutlarında sükûnet devam etmişti. Fakat, *Papak*, *Afşin* kuvvetleri tarafından tazyik edilince, *Teofilüse* adamlar göndererek, onu müştereken harbe teşvik etmiş olduğundan *Teofilüs* 837 de, bu sükûnu bozdu. Yüz bini mütecaviz bir kuvvetle hudutları geçti. *Kilikyaya* girdi. *Mu'tasımın* doğduğu *Zibatra (Zapetra)* şehrini ve civarını yakıp yıktı. Buralardaki müslümanları; kadın, çocuk ayırmaksızın, gözlerini oydurmak, vucutlarını kızgın demirlerle dağlamak gibi vahşice işkencelerle öldürttü. Yirmi beş bin esir ile ve muazzam bir zafer alayile *İstanbul*ya döndü³⁴. Yapılan zulümler, o kadar vahşice olmuştu ki, çok metin olan *Mu'tasım* bile, bu haileler tasvir edilirken kendisini tutamamış, ağlamış, intikam almağa yemin etmişti.

Yakan yıkan bu ilk haçlılar akınına karşı, *Mu'tasım* yine türklere kahramanlığına müracaat etti. *Afşin*, *Eşnas*, *İtah* gibi şanlı Türk komutanlar idaresinde sevk edilen Türk askerleri, *Anadoluya* girdiler. *Teofilüs*ü *Ankara* önünde müdhiş bir hezimete uğrattılar. *Ankarayı* aldılar. Bu, müslüman türklere *Anadolu* içlerine ilk girişi idi...

Teofilüs, *Haymana* ovasının garbında ve *Sakarya* nehri üzerinde *Friky*a'nın merkezi, *Bizans İmparatorluğu*'nun müstahkem ve mamur bir şehri, mensup olduğu hanedanın menşei olan *Amuriyeye (Amoriyon)* çekildi. Celbettiği yeni kuvvetlerle burada tahassun etti. Türklere, burayı da muhasara ettiler. Hendekleri doldurmak, duvarları delmek suretiyle burayı da aldılar. *Teofilüs*, *Suriyeyi* almak hülyalarına ebediyen veda ederek *İstan-*

³³ *Ebülferec Grigoris*, Tarih-i muhtasar-üd-düvel Beyrut tab'ı

³⁴ *Le Compte de Segur*. Histoire de Bas-Empire. p-437-438.

A. A. *Vasilief* Histoire de l'Empire Bizantin. t. I. p. 364.

bula dönmek zorunda kaldı. Türkler, Abbas oğulları imparatorluğu'nu ve islâm dünyasını bir daha kurtarmışlardı.

Türk ordusunun kahramanlığı, *Amoriyon* felâketi, *Teofilüsün* bütün cesaretini kırmış, enerjisini söndürmüştü. Kendi kuvvetiyle Türk istilasına karşı koyabilmek ümidini kaybetmişti. *Istanbulu*, sevgili paytahtını tehlikede görüyordu. Garp devletlerinden yardım teşebbüsüne girişti. *Venedike*, *Fransa* kralı dindar *Louis*'nin hükümet merkezi olan *Ingelheim*'a elçiler gönderdi. Hattâ Abbas oğullarının rakibi olan *İspanya* (*Endülüs*) *Emeviler*'ine bile başvurdu. Fakat, bütün müracaatlarının fiilî bir semere temin edemediğini görmek acısıyla ye'sinden öldü.

Türkler yalnız harp alanlarındaki parlak zaferleriyle değil, ilmi ve medenî alanlardaki yüksek kabiliyet ve başarılarıyla, finansal ve idarî hususlardaki parlak muvaffakiyetleriyle de *Abbas Oğulları İmparatorluğu*'nda en önemli rolü oynamışlardır. Dokuzuncu asırda yaşayan büyük bir Arap mütefekkeri³⁵. *Samarrada* yakından tetkik ettiği türkler hakkındaki intibasını şu cümlelerle hulâsa ediyor: "türkler, her işte basiretli, zekâ ve anlayışları galip, inandıklarını müdafaa hususunda son derece fedakâr insanlardır. Yaratılışları itibariyle halim, selim ve sabırlıdırlar. Sözlerinde durur, vaatlerini yerine getirirler. Yalan söylemekten son derece çekinirler. Fakat, harp meydanlarında, hiddet ve gazap zamanlarında büsbütün değişirler. Celadet, cüret itibariyle ateş parçası olurlar."

Bu asrın diğer bir Arap şairi de Türk askerlerini şu suretle tasvir ediyor: "Türk süvarileri, görülmemiş bir çabukluk, duyulmamış bir atılganlıkla düşman askerini çevirerek darmadağan ve saç gibi perişan eder. Türk, muharebelerde başka hayvanlara baş vermiyen mağrur atını yanından ayırmaz. Atına bizzat kendisi bakar. Silâhını kendisi yapar. Hayvanını kendisi nallar. Binicilikteki meharetiyle dünyayı hayretlere düşürür. Her Türk, sanatlarda başkasına muhtaç olmayacak kadar hünerli ve meharetlidir. Türk askeri, kaçanı, uçanı tutmak için sağa sola koşar. Dağların tepesine çıkar, vadilerin diplerini altüst eder. Türk süvarisi kendisini arslan, atını ceylân, düşmanını av telâkki eder. Türk korkmaz, yılmaz, yıldırır. Kendisine hücum edilmedikçe

³⁵ *Cahiz*, رسالة في مناقب الترك

başkasına hücum etmez. Azmettiği şeyi elde etmedikçe rahat yüzü görmez. Son derece yorgun olmadıkça uykuya dalmaz. Uykusu ağır değildir. Daima kuşkulu bir halde uyur.”³⁶

Mu'tasım devri şairlerinden *Ebu İshak-ül-Guzzi*, *Bizans* ordularını tarumar ederek *Abbasi* imparatorluğu'nu kurtaran türkleri öven ve göklere çıkararak bir kasidesinde: “Nâraları yıldırım gürültüsünü bastıran kahraman türkler, görüştükleri zaman melekler gibi güzel, güleştikleri vakit de ejderler kadar korkunç ve amansız bir kavimdirler...”, sözleriyle hayranlığını ifade etmektedir.

Abbasi imparatorluğu'nda *Mu'tasım* devrinde pek çok artan Türk nüfuzu, oğlu ve halefi *Vasık* zamanında bir kat daha arttı. İslâm imparatorluğunda vicdan ve fikir hürriyetinin en parlak devri olan bu zamanlarda türkler, fikir hareketlerini büyük bir alâka ile himaye ediyorlardı.

Halife *Mütevekkil*'in katlinden sonra imparatorluğun mukadderatı tamamiyle türklerin eline geçti. İmparatorlukta hakikî hâkim halifeler değil, *Emir-ül-Ümera*'lar yâni Türk komutanlar idi. Bunlar lüzum gördükleri zaman kıymetsiz ve kudretsiz halifeleri bile yerlerinden atıyor, o mevkie daha değerlilerini getiriyorlardı.

Türkler yalnız *Bağdat*'da *Emir-ül-Ümeralığı* değil, vilâyetlerdeki valilikleri, komutanlıkları da ellerine almışlardı. Bu valiler içinde *Mısır*'da *Tulun* oğulları, *Buhârâ*'da *Şaman* oğulları gibi islâm medeniyetinin en parlak devirlerini yaşatan büyük simalar bulunuyordu. Bunları daha büyük bir enerji, daha kuvvetli bir hız ile *Oğuz* türkleri takip edecek, dağılan İslâm imparatorluğunu birleştirmek, duran kültür hareketini hızlandırmak, şahlanan haçlılar akınına göğüs germek, *batinilik* kisvesi altında hortlıyan *Hurremiye* hareketlerini söndürmek vazifesini *Selçuk* oğulları başbuğluğunda yine omuzlarına alacaklardı.

³⁶ Cahız, رسالة في مناقب الترك

